

К.С. Салига*канд. екон. наук, чл.-кор. АЕН України,
м. Запоріжжя***ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ПІДПРИЄМСТВА****I. Вступ**

Вивести Україну з розряду слабо розвинених країн можна лише шляхом тривалого економічного зростання, що передбачає динамічний розвиток галузей економіки на базі науково-технічного процесу, упровадження у виробництво досягнень науки та техніки, проведення модернізації економіки.

II. Постановка завдання

Мета статті: узагальнити сучасні теорії економічного зростання, які одержали розвиток під впливом науково-технічних нововведень.

III. Результати

Наслідком інноваційного розвитку матеріального виробництва є нова якість економічного зростання. Рушійною силою світового розвитку служить інноваційний характер капіталу, який базується на освоєнні нових технологій, на наукових досягненнях. Теорія економічного зростання отримала визнання в працях відомих економістів. Й. Шумпетер вказав на технічну інновацію як засіб досягнення високого прибутку, впливи на економічне зростання [1]. Сьогодні устоялося розуміння того, що технічний прогрес впливає на рівень розвитку виробництва, на рівень економічного зростання.

Економічне зростання спочатку трактували як довгострокове збільшення здатності господарства забезпечити все більш різноманітні потреби населення за допомогою все більш ефективних технологій і відповідних інституціональних та ідеологічних змін [6, с. 13].

Сучасна точка зору світової спільноти на проблему зростання виразилась появою такої категорії як «стале економічне зростання». Під ним розуміється збільшення обсягів виробництва суспільного продукту на основі розширеного відтворення та якісного удосконалення факторів виробництва при ефективному використанні ресурсів та збереженні природного середовища з метою найбільш повного задоволення економічних і соціальних потреб нинішнього та майбутнього поколінь з урахуванням прогресивних стандартів життя людей [2].

Висока якість зростання може бути досягнута тільки за умови домінування науково-технічного прогресу, інвестицій та людського капіталу. Проблема вибору методів оцінки економічного зростання залишається важливим питанням світової економічної науки. Ключову роль у формуванні теорії економічного зростання відіграли праці С.С. Кузнеця [3; 4]. Він переконував, що джерелом сучасного економічного зростання є науково-технічний прогрес.

Сучасні питання методології дослідження економічного зростання розглядалися на міжнародній конференції «Старі та нові теорії зростання: дослідження проблеми» в м. Піза (2001 р.). Її основні результати узагальнив та систематизував у своїй книзі «Оцінка старих та нових теорій зростання» Н. Сальвадори [5].

Інновації забезпечують перехід економічної системи в нову якість. Економічний розвиток системи відбувається нерівномірно. Це пов'язано з якісними змінами в капіталі, із зміною поколінь техніки, з якісними змінами в робочій силі. Розрізняють: короткі цикли (тривалість 3–4 року), пов'язані з перегрупуванням виробничих сил в реальному секторі; середні промислові цикли (тривалість 8–12 років), які відображають ресурсні можливості використання нової техніки; будівельні цикли (тривалість 20 років); тривалі циклічні хвилі Н. Кондратьєва (тривалість 50–60 років), що характеризують етапи зміни поколінь базових технологій у виробництві.

Важливе місце належить інноваціям і в теорії довгих хвиль Н. Кондратьєва, що виявив існування циклів господарської кон'юнктури з періодичністю в 50–60 років. Н. Кондратьєв вважає циклічність внутрішньою закономірністю економічного розвитку. Він оперує поняттям «технічний спосіб виробництва». Кожний технічний спосіб виробництва характеризується рівновагою «основних матеріальних благ» та інших факторів господарського й соціального життя. Основні капітальні блага включають виробничі спорудження й кваліфіковану робочу силу. На думку Н. Кондратьєва, матеріальною основою великих циклів є зношування, зміна й розширення ос-

новних капітальних благ, для виробництва яких потрібні тривалий час і величезні витрати. Відновлення капітальних благ викликає економічне піднесення. Однак саме відновлення йде не плавно, а поштовхами. Заміна виробничих споруджень починається після того, як в економіці відбудеться нагромадження необхідних ресурсів у натуральній і грошовій формі. Базою відновлення основних капітальних благ є науково-технічні винаходи й нововведення. Протягом двох десятиліть перед початком піднесення спостерігається поштовхування у сфері технічних винаходів, які в масовому порядку впроваджуються у виробництво на початку підвищувальної фази, тоді ж відбувається розширення сфери світових зв'язків і зміни в грошовому обігу. Причину спаду Н. Кондратьєв вбачає в перевищенні попиту на капітал над його пропозицією. Ослаблення кон'юнктури стимулює пошуки дешевших виробничих процесів, викликає до життя технічні винаходи. Н. Кондратьєв дійшов висновку, що термін дієздатності виробничих споруджень визначає тривалість великого циклу. Таким чином, довгі хвилі пов'язані з процесами структурної перебудови економіки. У період піднесення великого циклу в явній формі виявляються приховані можливості нової економічної структури, періоди спаду великого циклу є часом створення таких структур.

Для сучасної теорії інноваційної діяльності важливі також ідеї великого економіста ХХ ст. Ф. Хайєка. Одним з перших він проаналізував специфічні особливості економічного розвитку: невизначеність, обмеженість інформації, недосконалість знання, — тобто умови, що становлять основу інноваційного процесу. Ф. Хайєк висунув концепцію «розсіяного знання», суть якої полягає в тому, що людське знання не існує в концентрованій формі у вигляді закінченого набору відомостей, втілених у формулах або цифрах, а розсіяне серед людей, кожний з яких має частку цього знання, значна частина цього знання має неформальний, інтуїтивний характер. Накопичене в суспільстві знання втілене у звичках і навичках людей, традиціях і нормах, передається в процесі виховання й сприймається часто без усвідомлення реального значення тих або інших норм. Сукупність норм та інститутів формує соціальний порядок, що підтримується й формується через цілеспрямовані дії людей, але сам по собі він не є породженням свідомої волі й не піддається цілеспрямованому регулюванню, він виник еволюційним шляхом. Висновки, сформульовані Ф. Хайєком, оцінюються як принципові для розуміння таких феноменів, як економіка, що базується на знаннях, і креативна корпорація, або корпорація, яка навчається.

«Неокласичні» теорії інновацій ґрунтуються на дослідженнях Г. Менша, М. Калецкі, Б. Твісса та ін. Представники цього напрямку вважають, що інновації, втілені в нові споживчі товари, нові методи виробництва й транспортування, нові ринки, нові організаційні форми в промисловості створюють «головний імпульс» розвитку. У неокласичній економіці інновації (науково-технічний прогрес) розглядаються як головний фактор економічного зростання, одна з найважливіших умов підвищення рівня життя [15].

У макромоделі економічного зростання Р. Солоу науково-технічний прогрес є екзогенним чинником. П. Ромер та інші дійшли висновку, що ця модель повинна бути модифікована, тому що вона не враховує даних, які свідчать про те, що інновації щонайменше частково виз-

начаються ендегенними факторами. Для того, щоб представити інновації як ендегенний процес, приймається припущення їх залежності в кожній конкретній галузі від масштабів системи інновацій в економіці в цілому або від обсягу вкладень у рамках всієї економіки в людський капітал. Такий підхід є обґрунтованим, з одного боку, але обмеженим з іншого, тому що не враховує ряду найважливіших факторів. У. Баумоль у роботі [16] вказує на те, що з'явилися численні розробки, автори яких намагаються перебороти обмеженість макроекономічного підходу, вони визнають, «що вражаючі показники зростання капіталістичної економіки повинні пояснюватися поведінкою фірм і таких невід'ємних рис процесу конкуренції, як використання досліджень і розробок, а не цін як дієвої «зброї» вибору». Конкуренція, заснована на нововведеннях, призвела до того, що в ряді галузей почалася інноваційна «гонка озброєнь», у ході якої інновації були включені в систему повсякденних ділових рішень і були введені в стандартні теоретичні моделі фірми та галузі.

Значний внесок у теорію економічного зростання під впливом науково-технічних нововведень зробив М. Калецкі. Особливу увагу він приділив впливу інновацій на циклічність економічного розвитку. Відповідно до його концепції, у межах циклу товарного обігу можна забезпечити постійне економічне зростання, однак імпульси, що викликають зміни в системі умов, можуть «вивести» економіку із циклічного розвитку та зробити її в довгостроковій перспективі «стрибокподібною». До таких імпульсів М. Калецкі відносить і інновації. Таким чином, на думку М. Калецкі, інновації стимулюють економічний розвиток, забезпечують у довгостроковій перспективі більш швидке проходження економікою фази спаду й подовжують періоди піднесення.

Із пріоритетом ролі людини й людських відносин у управлінні інноваційною діяльністю пов'язана соціальна теорія інновацій. Ця теорія наголошує на виділенні певної групи людей як носіїв іновачій, аналізі соціально-психологічних і організаційних факторів, рівня світи тощо. Представники цього напрямку розглядають теорію довгих хвиль із погляду закономірностей динаміки робочої сили, інтегруючи вплив змін робочої сили на довгі хвилі з яким-небудь іншим фактором. Одним із творців цього напрямку є Х. Фрімен, що пов'язав інновації із проблемами зайнятості й соціальних аспектів. Дослідження, проведені в цій галузі, дали змогу зробити висновок, що рівень зайнятості не тільки є наслідком економічної активності, а й може впливати на рівень активності, викликаючи його зниження та спад в економіці. Суть механізму, що призводить до спаду економіки, полягає в такому. Введення нових технологій зумовлює створення нових галузей. На ранніх стадіях застосування піонерських технологій попит на робочу силу має обмежений характер, оскільки обсяги випуску нової продукції ще не великі, і потрібна унікальна, особливо кваліфікована робоча сила. Зі зростанням обсягів виробництва акцент робиться на капіталозберігаючих технологіях, попит на робочу силу зростає. Це зростання триває до насичення попиту як на робочу силу, так і на відповідні товари. Паралельно зростає заробітна платня та збільшуються витрати виробництва. Виникає необхідність працевикористання інновацій. Їх запровадження скорочує чисельність робочої сили, заробітної платні та загального попиту, що призводить до спаду в економіці.

У 1980-х роках інновації почали охоплювати дедалі більшу масу соціальних осередків суспільства, стали щоденною, буденною практикою. Це викликало зміни соціально-економічного устрою суспільства. Теорія інноваційної економіки та підприємницького суспільства викладена П. Друкером у роботах «Інновація та підприємництво» і «Посткапіталістичне суспільство». Досліджуючи ситуацію, що склалася в США в другій половині 1980-х — початку 1990-х рр. П. Друкер дійшов висновку, що інноваційна економіка принципово відрізняється від економіки виробництва 1960–1970-х рр. Головною її рисою є вироблення ідей, що руйнують колишні рішення, товари, послуги та виробництва. Саме зростання економіки стає безпосереднім результатом безперервних інноваційних змін і потрясінь. Провідну роль відіграють мільйони малих і середніх підприємств, очолюваних підприємцями, які діють на свій страх і ризик. Динаміка економіки й суспільства визначається не стільки наукою та ученими, скільки мільйонами людей, які самостійно приймають творчі рішення. Метою діяльності корпорацій знову стала максимізація доходу акціонерів. Забезпечує досягнення цієї мети інший менеджмент, з іншими принципами та іншою практикою. Технологія інноваційних виробництв є некапіталомісткою, тобто її характеризують середні або навіть низькі капіталовкладення на кожне робоче місце. Галузі «високих технологій», що потребують величезних капіталовкладень, не змогли покрити навіть втрати зайнятості в старих промислових галузях. Саме їх існування можливо лише в тому випадку, якщо вони спираються на інноваційну економіку. Знання були головним, панівним фактором продуктивності та в масовому виробництві. Тепер вони стали і головним предметом праці, тому відбувається реорганізація галузей навколо виробництва знань і реструктуризація всієї економіки країни навколо сфери виробництва інформації. Інтелектуалізація праці — головний процес його розвитку, а витрати на виробництво й і поширення знань — головна форма інвестицій. Завдання нової науки сприяння інноваціям полягає в системному, організованому застосуванні знань у виробництві самих знань, що робить їх продуктивними [17, с. 508].

В умовах розвитку інноваційного підприємництва виникла «теорія прискорення». Прихильники теорії на основі досліджень розвитку підприємництва в США дійшли висновків про зв'язок інноваційної діяльності й підприємництва, про високу віддачу інвестицій в інноваційну сферу, про необхідність прийняття політики державного сприяння інноваційному розвитку і суспільства.

Останніми роками значного поширення набула кластерна теорія економічного розвитку, в основі якої лежать дослідження міжнародної конкурентоспроможності країн, проведені М. Портером [18, с. 170]. Дослідження охопили понад 100 галузей у десяти країнах. М. Портер дійшов висновку, що для набуття фірмою конкурентних переваг, які дають змогу досягти успіху на світових ринках, особливе значення має наявність конкурентоспроможних фірм у суміжних і обслуговуючих галузях. Це пов'язано з позитивним впливом, що поширює конкурентоспроможна фірма на найближче оточення: постачальників, споживачів, конкурентів. У результаті формується кластер — група взаємозалежних компаній, які географічно межують, і пов'язаних з ними організацій (освітні установи, інфраструктурні компанії тощо), що діють у певній сфері й доповнюють одна одну. Для національної економіки класте-

ри відіграють роль центрів зростання внутрішнього ринку. Механізм вилування кластерів на економіку включає інновації як ключовий фактор розвитку. Взаємодіючи одна з одною, фірми сприяють зростанню як своєї конкурентоспроможності, так і країни в цілому. Зростання конкурентоспроможності зумовлене дією ряду факторів:

стимулювання НДР і впровадження нових стратегій; вільний обмін інформацією та швидке поширення нововведень;

взаємозв'язкові всередині кластера зумовлюють появу нових шляхів і породжують нові можливості.

Кластерна форма організації приводить до створення особливої форми інновації — «сукупного інноваційного продукту». У роботах [19–21] підкреслюється, що концентрація технічних і наукових винаходів має не випадковий характер, а формується як певна система поширення знань і технологій. Ефективність трансформації «винахід — інновація — конкурентні переваги» забезпечуються шляхом створення мережі стійких зв'язків усередині кластера. Таким чином, сучасна економічна теорія визнає особливу роль знання в економічному розвитку, вважає конкуренцію на основі інновацій головним фактором економічної динаміки та розглядає інституціональні аспекти інноваційної діяльності як фактори, що безпосередньо впливають на її зміст і структуру [14].

В цілому економічне зростання в основному визначається кількістю і якістю природних і трудових ресурсів, обсягом основного капіталу, нововведеннями. Внесок різних чинників в економічне зростання представлено в табл. 1 [7].

Враховуючи, що інновації і інвестиції (капіталовкладення і витрати людський капітал) тісно зв'язані, внесок в інновації складе 61% (табл. 1).

Таблиця 1

Чинники економічного зростання [7, с. 30]

Чинник зростання	Вага чинника %
Збільшення трудовитрат	32
Підвищення продуктивності праці <i>зокрема за рахунок:</i>	68
Нововведень (інновацій)	28
Капіталу	19
Утворення і профподготовки	14
Економіч. обумовленій масштабами виробництва	9
Поліпшення розподілу ресурсів	7
	100

Під нововведенням (інновацією) розуміють кінцевий результат інноваційної діяльності, направленої на створення і практичну реалізацію нововведень. Нововведення, як результат інтелектуальної діяльності, закінчених наукових досліджень і розробок, що мають попит на практиці, складають в сукупності науково-технічний прогрес [8, с. 33].

Категорія інновація була введена в науковий обіг Й. Шумпетером. У роботі «Теорія економічного розвитку» (1912) він дав базове визначення інновацій, як «нової комбінації» для позначення удосконалення діючого устаткування або існуючої організаційної схеми.

У словнику «Інвестиції й інновації» інновації визначаються як розробка й упровадження нових (удосконалених) продуктів, технологій і процесів [9].

Д. Кокурін розглядає інновації як «результат діяльності з відновлення, перетворення попередньої діяльності, що призводить до заміни одних елементів іншими або доповнення вже наявних новими» [10, с. 10].

Ж. Ламбен звертає особливу увагу на відмінність понять «винахід» і «інновація»: «Винахід є творчий акт, що

лежить в основі інновації. Інновація — це творча й успішна імплементація концепції, відкриття або винахід, що сприяє прогресу» [11, с. 23]. При цьому автор використовує слова «нововведення» й «інновація» як синоніми.

Р. Фатхутдінов розмежовує поняття нововведення, інновація та інноваційний процес і дає їм такі визначення: «нововведення — оформлений результат фундаментальних, прикладних досліджень, розробок або експериментальних робіт у певній сфері діяльності з підвищення її ефективності»;

«інновація — кінцевий результат упровадження нововведення з метою зміни об'єкта управління й одержання економічного, соціального, екологічного, науково-технічного або іншого виду ефекту»;

«...розробка інновації, її створення, впровадження й дифузія ... відносяться до інноваційної діяльності як процесу) [12].

А. Пригожин акцентує увагу на тому, що нововведення — це не тільки ідея, а й процес її впровадження, закріплення з наданням змінам характеру стабільності [13, с. 29].

Таким чином, у сучасній літературі поняття «інновація» має дві інтерпретації. З одного боку інновацію трактують як певну діяльність, дію, процес з отримання нововведення, новаторство. З іншого боку, інновацію трактують як певний результат, підсумок процесу, нововведення, отримане завдяки інноваційній діяльності.

У даній роботі під інновацією розуміється продуктивне використання нових прогресивних рішень, які забезпечують якісно новий рівень виробництва й відповідають цілям довгострокового розвитку. Терміни «інновація» й «нововведення» використовуються як синоніми з урахуванням їх взаємозамінності. Всі дії, спрямовані на дослідження, розробку й упровадження нововведень, відносяться до інноваційної діяльності [14, с. 13].

Й. Шумпетер [1] першим звернув увагу на роль інновацій в економічному розвитку. Основною рушійною силою економічного розвитку він вважав конкуренцію, засновану на інноваціях, а джерелом інновацій — науково-дослідну діяльність великих корпорацій. Шумпетер зазначає: для того, щоб економіка зійшла зі своєї звичної траєкторії й «різко змінила свої власні показники», повинні бути здійснені так звані «нові комбінації». Підприємець, що вилучає ресурси зі старих комбінацій, повинен запропонувати за них більше, ніж було прийнято раніше, отже, витрати його зростають. Покрити збільшення витрат підприємств-новатор зможуть за рахунок доходу, джерелом якого стане тимчасове монопольне становище, що він здобуває. Й. Шумпетер розглядає два типи нових комбінацій. Перший пов'язаний з удосконаленням виробництва старого блага й зниженням витрат (упровадження нової технології, використання нового джерела сировини, укрупнення фірми). Другий пов'язаний з відкриттям нових ринків: виробництво абсолютно нового блага або знаходження нових ринків збуту для вже існуючих благ. Саме новаторська діяльність приводить до створення нових галузей і ринків, до підвищення ефективності функціонування економіки. У своїй теорії Й. Шумпетер широко використовував еволюційний підхід.

Еволюційна економіка розглядає економічні процеси як спонтанні, відкриті й необоротні; вони породжені взаємодією внутрішніх і зовнішніх факторів і виявляються в зміні структури економіки та діючих у них агентів. Особливе

значення в процесах еволюційних змін відіграють інновації — поява, закріплення й поширення нового. Спонукальним мотивом до інновацій служить зміна зовнішніх умов, у яких діє фірма. У міру нагромадження знань про зовнішнє середовище, що змінюється, і їх осмислення фірма може розпочати зміни всередині себе: запровадити нові організаційні, технологічні та інші прийоми й методи, запропонувати новий продукт, знайти нові ринки та нових споживачів своєї продукції тощо. Відповідаючи на зовнішні виклики, фірма прагне мінімізувати трансакційні втрати, які в цьому випадку включають витрати пошуку потрібного партнера, переговорів, навчання партнера й тощо. Якщо мова йде про нововведення, то часто виявляється, що на ринку немає «частин», необхідних фірмі, щоб з них «скласти» новий продукт або технологію. Динамічні трансакційні витрати виявляються дуже великими. «Впровадження нового знання найбільш ощадливим способом залежить від природи нового знання й від існуючої на ринку конфігурації можливостей. Еволюція промислової структури є, отже, еволюцією організації знань і можливостей (здатностей)» [15, с. 636]. В табл. 2 наведено узагальнення особливостей теорії економічного інноваційного зростання.

Таблиця 2

Основні особливості теорії економічного інноваційного зростання

Складові	Зміст	Основні представники теорії
Стара теорія економічного зростання	Економіка держави представлена як виробнича система. Її оцінка повинна здійснюватися на всіх стадіях циклу виробництва: обміну, розподілу, споживання, виробництва та накопичення	С. Кузнець
Якісне економічне зростання	Висока якість зростання може бути досягнута лише за умови домінування науково-технічного прогресу, інвестицій та людського капіталу серед головних цього факторів	Л. Петкова
Еволюційна економіка	Особливе значення в процесах еволюційних змін відіграють інновації — поява, закріплення й поширення нового	Й. Шумпетер
Теорія довгих хвиль	Циклічність є внутрішньою закономірністю економічного розвитку. Матеріальною основою великих циклів є зношення, зміна й розширення основних капітальних	Н. Кондратьєв
Теорія інноваційної діяльності	Основа інноваційного процесу становлять накопичені в суспільстві знання	Ф. Хайск
Неокласична теорія інновацій	Інновації, втілені в нові споживчі товари — головний фактор економічного зростання	Г. Менш, М. Калецькі, Б. Твісс
Соціальна теорія інновацій	Теорія наголошує на виділенні певної групи людей як носіїв інновацій. Введення нових технологій зумовлює створення нових галузей. Упровадження працезберігаючих інновацій скорочує чисельність робочої сили	Х. Фрімен
Теорія інноваційної економіки та підприємницького суспільства	Зростання економіки стає безпосереднім результатом безперервних інноваційних змін і потреб. Інтелектуалізація праці — головний процес розвитку економіки, витрати на виробництво й поширення знань — головна форма інвестицій	П. Друкер
Теорія прискорення	Інвестиції в інноваційну сферу дають високу віддачу. Держава повинна сприяти інноваційному розвитку суспільства	П. Друкер
Кластерна теорія економічного розвитку	Кластер — неформальна група взаємозалежних компаній, що діють у певній сфері й доповнюють одна одну. Механізм впливу кластерів на економіку включає інновації як ключовий фактор розвитку	М. Портер

Висновки

Слідством інноваційного розвитку матеріального виробництва є нова якість економічного зростання. В роботі розкрито сутність теорії економічного зростання яка одержала розвиток під впливом науково-технічних нововведень. Прихильники теорії дійшли висновків про зв'язок інноваційної діяльності й підприємництва, про високу віддачу інвестицій в інноваційну сферу, про необхідність державного сприяння інноваційному розвитку підприємств та суспільства. Сучасна економічна теорія

визначає особливу роль знання в економічному розвитку, вважає конкуренцію на основі інновацій головним фактором економічної динаміки.

Література

1. Шумпетер И. Теория экономического развития / И. Шумпетер. — М.: Прогресс, 1982. — 456с.
2. Бицюра Ю. До проблеми визначення понять сталого економічного зростання та розвитку / Ю. Бицюра // Економіст. — 2006. — № 5. — С. 62–65.
3. Kuznets S. Measurement: Measurement of Economic Growth / S.Kuznets // The Journal of Economic History. — 1947. — Vol. 7, Supplement: Economic Growth: A Symposium. — P. 10–34.
4. Лауреаты Нобелевской премии: энциклопедия [Текст]: энциклопедия: пер. с англ.: в 2-х кн. / ред. Е. Ф. Губский. — М.: Прогресс, 1992. Кн. 1: А — Л. — 1992. — 740 с.
5. Old and New Growth Theories: an Assessment / Edited by Neri Salvadori. — Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2003. — 348 p.
6. Эффективный экономический рост: теория и практика / под ред. Т.В. Чечеловой. — М.: Изд-во «Экзамен», 2003. — 320 с.
7. Denison E.F. Trends in American Growth (1929–1982). / E.F.Denison. — Washington: The Drockings Institution, 1990. — P. 30–36.
8. Ковалёв Г.Д. Основы инновационного менеджмента: учебник / Г.Д. Ковалёв; под ред. В.А. Швандра. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — 208 с.
9. Инвестиции и инновации: словарь-справочник от А до Я / Л.В. Артамонова и др.; под ред. М.З. Бора, А.Ю. Денисова. — М.: «Д и С», 1998. — 208 с.
10. Кокурин Д.М. Инновационная деятельность / Д.М. Кокурин. — М.: Экзамен, 2001. — 276 с.
11. Ламбен Ж.Ж. Стратегический маркетинг / Ж.Ж. Ламбен. — СПб: Наука, 1996. — 590 с.
12. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент как система повышения конкурентоспособности / Р.А. Фатхутдинов // Управление персоналом. — 2000. — № 1. — С. 29–39.
13. Пригожин А.И. Нововведения: стимулы и препятствия / А.И. Пригожин. — М.: Политиздат, 1989. — 270 с.
14. Салига К.С. Инновационные стратегии металлургического производства: монография / К.С. Салига, И.В. Феофанова. — Запоріжжя: ЗДІА, ЗЦНТЕІ, 2007. — 233 с.
15. История экономических учений: учебн. пособ. / под ред. В.Автономова. — М.: ИНФРА-М, 2001. — 784 с.
16. Баумоль У. Чего не знал Альфред Маршалл: вклад XX столетия в экономическую теорию / У. Баумоль // Вопросы экономики. — 2001. — № 2. — С. 73–108.
17. История экономических учений: (современный этап): учебник / под общ. ред. А.Г. Худокормова. — М.: ИНФРА-М, 2001. — 784 с.
18. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер. — М.: Международные отношения, 1993. — 896 с.
19. Цихан Т.В. Кластерная теория экономического развития / Т.В. Цихан // Теория и практика управления. — 2003. — № 5. — С. 18–26.
20. Семенов Г.А. Створення кластерних об'єднань в умовах нової економіки: монографія / Г.А. Семенов, О.С. Богма. — Запоріжжя: КПУ, 2008. 244 с.
21. Войнаренко М.П. Концепція кластерів — шлях до відродження виробництва на регіональному рівні / М.П. Войнаренко. // Економіст. — 2000. — № 1. — С. 16–25.